

Вовк О. Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЛІТОПИСИ XI–XV СТОЛІТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ПІЗНАННЯ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ РУСИ

CHRONICLES OF XI–XV CENTURIES AS A SOURCE OF THE KNOWLEDGE OF MUNICIPAL GOVERNMENT OF RUS

У статті дається історико-правова характеристика літописам XI–XV століть як писемним нарративним джерелам, які вміщують у собі інформацію про міське самоврядування Русі. Установлено, що князівські літописні зводи, будучи особливими історичними творами, описують конструкцію та компетенцію самоврядної вічової організації стародавніх вітчизняних міст періоду середньовіччя.

Ключові слова: історичні джерела, міське самоврядування, літописи, віче, міста, повноваження, громада.

В статье дается историко-правовая характеристика летописям XII–XV веков как письменным нарративным источникам, которые содержат в себе информацию о городском самоуправлении Руси. Установлено, что княжеские летописные своды, будучи особыми историческими произведениями, описывают конструкцию и компетенцию самоуправляющейся вечевой организации древних отечественных городов периода средневековья.

Ключевые слова: исторические источники, городское самоуправление, летописи, вече, города, полномочия, общество.

The article gives a historical and legal characterization of the chronicles of the XI–XV centuries as written narrative sources containing information about the city self-government of Rus. It is established that the princely chronicles, being special historical works, describe the design and competence of the self-governing veche organization of ancient domestic cities of the Middle Ages.

Key words: historical sources, city self-government, chronicles, veche, cities, authorities, community.

Активізація процесу збільшення соціально-політичної ролі міст у суспільстві як центрів економічного та культурного життя з початку XXI століття як по всій Європі, так і в Україні, знаходить своє закріплення в нових міжнародних і національних нормативних актах, які є юридичною основою модерних реформ місцевого самоврядування, особливо у східноєвропейських державах. Під час підготовки сучасних перебудовчих законопроектів місцевого самоврядування взагалі та міського зокрема реформатори повинні усвідомлювати, що насамперед потрібно враховувати національні традиції народів кожної з держав. Тільки тоді нові закони мають шанс природно закріпитися в суспільстві та впливати на впорядкування міських громадських відносин. Безумовно, витоки правових традицій громадського самоврядування українських міст мають більш ніж тисячолітню історію, що бере свій початок від вічового міського устрою, який виразно відображений передусім у давніх вітчизняних літописних пам'ятках XI–XV століть.

Новизна обраної теми аргументується тим, що хоча останнім часом окремі дослідження, пов'язані з характеристикою організації середньовічного центрального та місцевого управління Русі (Руської землі) на основі цілого комплексу історичних джерел, проводили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як І. Бойко, П. Гураль, В. Заруба, В. Козюба, М. Котляр, П. Лукін, І. Миннікес, В. Нестерович, О. Новикова, І. Терлюк, О. Толочко, С. Фоллін, В. Франчук, О. Хомко, О. Шодра, О. Штанько й інші, однак в історико-правовому аспекті атестація літописних творів XI–XV століть як носіїв історичної інформа-

ції про міське самоврядування давньоруських міст спеціально не проводилася.

Метою статті є об'єктивний історико-правовий аналіз циклу літописів XI–XV століть як сукупного джерела пізнання міського самоврядування давніх вітчизняних міст Руської землі та виявлення у змісті літописних зводів достовірних оповідей про особливості функціонування міської вічової організації середньовічної доби.

Атрибути правової системи Русі визначаються науковцями з правових пам'яток і писемних історичних творів, найавторитетнішими з яких є вітчизняні літописи, зарубіжні аннали й хроніки та мемуари чужоземців, які в період високого середньовіччя відвідували давньоруські землі та міста. Якщо про становлення цивільного, кримінального, процесуального й інших галузей українського права (у сучасному розумінні) IX – початку XIV століть здебільшого можна мати уяву з таких правових пам'яток, як Руська правда, церковні устава, судні грамоти, рецептовані збірники візантійського права (Номоканон, Еклога, Прохірон, Закон судний людям, Книга Законія), так звані русько-німецькі договори XIII–XIV століть тощо, то джерельною основою пізнання суспільного устрою, державного ладу, судоустрою та сільського міського громадського самоврядування Русі, безумовно, є літописні зводи (зведення). Поняття «літопис» (корінь якого «літа» – період часу в кілька років; роки) має стародавнє походження. Як зазначено в тлумачному словнику, літопис – це хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником, або послідовний запис будь-яких подій; історія чогось, літописець в Русі – той, хто писав лі-

топис [1, с. 451]. Літописи займають унікальне становище в дослідженні історії держави та права Русі взагалі і їх окремих інститутів, оскільки в аспекті української історіографії літописи – це історично-художні твори, а з позицій джерелознавства вони належать до оповідних (нарративних) історичних джерел. Тому в історико-правових роботах, зважаючи на задану тему, літописам можна давати характеристику або під час висвітлення історіографії з тої чи іншої проблеми, або в переліку історичних джерел. У цій статті ми відносимо літописи XI–XV ст. саме до своєрідної групи джерел пізнання міського самоврядування, ураховуючи при цьому їх особливий творчий і літературний зміст.

Літописання в Руській землі не було якимось виключно вітчизняним феноменом. Як зазначає Н. Дейвіс, середньовічна історіографія зостається цариною хроністів і літописців – чоловіків, переважно ченців, що прагнули занотувати події минувшини, але не пояснювали їх. Цей автор указує, що корпус середньовічних хронік містить кілька сотень великих праць, деякі з яких, наприклад «Англосаксонська хроніка» в Англії або Несторова «Повість минулих літ» із Києва (XI ст.), написані живими розмовними мовами, так само, як і низка видатних французьких хронік, у яких хроністи відображали або церковні погляди на події, або погляди того чи іншого володаря [2, с. 456]. Сучасне історичне джерелознавство відносить літописи до основних джерел найдавнішої та середньовічної історії України як один із різновидів нарративних джерел у вигляді оповідей, у яких події викладаються здебільшого за хронологією [3, с. 348], хоча іноді в літописах є відступи від хронологічного порядку для пояснення природи тих чи інших подій.

Наукове дослідження вітчизняних літописних зводів середньовіччя розпочинається з 1830 р. і продовжується досі не тільки науковими установами України, але й закордоном. Рукописні літописні тексти вчені поділяють на списки, комплекси та редакції. Усього науковцями досліджено й оприлюднено близько 200 списків літописів, значна кількість яких опублікована у збірці «Повне зібрання руських літописів» під умовними назвами Лаврентіївський (Т. 1), Іпатіївський (Т. 2), Новгородський (Т. 3–4), Псковський і Софійський (Т. 5–8), Никонівський (Т. 9–14), Львівський (Т. 20), Никанорівський (Т. 27), Радзівілівський (Т. 38) тощо, усього в 43-х томах [4]. Крім того, деякі тексти літописів опубліковані в окремих книгах. У 1989 р. у м. Києві був виданий перекладений українською мовою «Літопис руський» (Іпатіївський список «Літопису руського» приблизно 1425 р.), який складається з «Повісті минулих літ», Київського літопису та Галицько-Волинського літопису [5, с. VI].

Як правило, дослідники розрізняють два періоди літописання у східних слов'ян, а саме до й після XVI століття, оскільки дійшли висновку, що починаючи з XVI ст. літописання як особливий жанр історичної оповіді згасає, а йому на зміну приходять інші види історичної оповіді: хронографи, синопси-

си тощо [6, с. 238]. Ми підтримуємо цю періодизацію та визначаємо хронологічними рамками своєї роботи саме XI–XV століття.

Крім того, слід зазначити, що українські вчені виділяють особливу категорію історичних творів, так званих «козацьких літописів» другої половини XVII–XVIII століть, які називають так не за їх внутрішньою структурою, а щоб показати нерозривний традиційний зв'язок із давньоруським літописанням.

Автор погоджується з Д. Дорошенком, який вважає, що Найдавнішим (Початковим, Начальним, Нестеровим) літописом зветься компіляція, що зроблена в Києві на початку XI ст. В особливій, відокремленій формі цей літопис входить до складу літописних збірників пізнішого часу, що дійшли до нас у двох варіантах: 1) Південна, у Волинському Збірнику, закінченому в кінці XIII ст.; 2) Північна в Суздальському збірнику, закінченому на початку XVI ст. До найстарших списків першого варіанта відносяться такі: а) Іпатіївська (знайдена в Іпатіївському монастирі коло Костроми на Ростово-Суздальській Русі) близько 1425 р; б) Хлебніковський (галицького походження), списаний в XVI ст., що має декілька копій. Найстарші списки другого варіанта: а) Лаврентіївський (за іменем ченця Лаврентія в Суздалі), близько 1377 р; б) Радзівілівський, або Кенігсбергський, XV ст.; в) Троїцький, XV ст. (згорів у 1812 р., залишивши тільки копії) [7, с. 7]. Ми приєднуємося до тих науковців, що вважають найдавніші літописи більш достовірними в описі подій, ніж ті, що переказували факти минулої історії пізніше. Основу вказаних вище літописних зводів (Лаврентіївського, Іпатіївського, Новгородського, Радзівілівського тощо), написаних як у Південно-Західній, так і в Північно-Східній Русі, становить історичний твір початку XII ст. (1110–1112 рр.) «Повість минулих років», укладачем якого літературна традиція (свідчення Полікарпа в Печерському паперу й ін.) та свідчення деяких списків (напр. Хлебніковського) пов'язує з ім'ям печерського ченця Нестора [8, с. 362]. О. Шахматов указує ще на дві редакції «Повісті минулих років»: перша, за авторством ігумена Сильвестра, 1116 року [9, с. II]; друга, видана при дворі великого князя Володимира Мономаха в Києві у 1118 році [9, с. III]. Нестор, упорядковуючи свій твір, поклав в його основу Найдавніший Київський літопис XI ст. Іншими джерелами «Повісті минулих років», які використав Нестор-літописець, О. Шахматов вважає численні запозичення з грецької хроніки Георгія Амартола та його продовжувачів; тексти чотирьох договорів руських князів із греками; положення філософського характеру тощо [10, с. 36]. Крім того, із тексту «Повісті минулих років» видно, що Нестором і наступними авторами широко використовувалися усні народні перекази, місцеві легенди та стародавні міфи інших народів. Найбільш цінними оповідями літописців були ті, очевидцями подій яких вони були самі.

Як уже було частково зазначено, літописи XI–XV століть уміщують у собі інформацію про походження й розселення східних слов'ян, утворення

Київської держави, політичні й династичні події протягом усієї історії Русі, правові відносини між окремими верствами населення, організацію державної влади та різноманітні відомості про засади міського права й самоврядування в стародавніх українських містах періоду раннього та високого середньовіччя. На той час зміст міського права, на думку В. Попка, становили норми, що регулювали відносини між мешканцями міста, упорядковували організацію міського життя, яке здійснювалося за принципом самоуправління, визначали права, свободи й обов'язки громадян [11, с. 42]. Під міським самоврядуванням давніх українських міст Русі за княжої доби кінця IX – початку XIV століть слід розуміти закріплене правовими звичаями та санкціоноване великокняжою владою право та змogu міських громад самостійно розв'язувати велике коло питань, що входять до їхніх визначених повноважень за допомогою своїх представницьких самоврядних органів.

Початок розвитку вітчизняного міського самоврядування належить до часів середини I тисячоліття нашої ери в таких стародавніх містах, як Київ, Луцьк, Іскоростень, Чернігів, Ладога, Волинськ тощо, які були духовними й адміністративними центрами східнослов'янських племінних союзів. Але оформлення руських міст у вигляді торгово-ремісничих центрів припадає на визначену епоху X–XII століть [12, с. 435]. Потрібно відзначити, що завдяки східнослов'янським літописам XI–XV ст. до широкого кола науковців донесені письмові відомості про час походження (або перша згадка), кількість і назви давньоруських міст за визначеними періодами. Так, М. Тихомиров у праці «Давньоруські міста» на основі описів переважно з Іпатіївського, Лаврентіївського та Новгородського літописів особисто підрахував більш-менш очевидну кількість стародавніх міст Русі: у IX–X ст. налічується взагалі 25 міст [12, с. 15]; у XI ст. виникає ще 64 нових міста, а загальна кількість міст у цей період із більш ранніми доходить до 89 [12, с. 36]; у XII ст. з'являються назви ще 135 міст, а разом наприкінці століття отримуємо в Русі 224 міста [12, с. 39]; у XIII ст. (до 1237 р.) кількість нових міст – 47, а разом із тими, що були згадані на кінець XII ст., – 271 місто [12, с. 42]. Ми погоджуємося з таким підрахунком тому, що він здебільшого підтверджується також науковими археологічними даними.

У літописах уперше згадуються назви давніх українських міст під такими датами: Любеч, 882 р.: «...звідтіля поїхав вниз і взяв Любеч і посадив мужі свої» [13, с. 23]; Переяслав і Чернігів, 907 р.: «...і потім давати угдади (*авт.* викуп, контрибуція) на Руські гради, перше на Київ та на Чернігів і на Переяслав» [13, с. 31]; Вишгород, 946 р.: «...а третя Вишгороду до Ольги бо був Вишгород град Ольгин» [13, с. 60]; Іскоростень, 946 р.: «Ольга спрямувала з сином своїм на Іскоростень град» [13, с. 58]; Луцьк, 1086 р.: «Ярополк залишивши матір свою та дружину в Луцьку побіг до ляхів» [13, с. 205]; Теревовль, 1097 р.: «...іншим роздав Всеволод міста: Давиду – Володимир, Перемишль – Володимир, Теревовль –

Василькові» [14, с. 231]; Дубно, 1100 р.: «... Дубен (Дубно) і Черторийськ то тобі дає Святополк» [14, с. 249]; Канів, 1149 р.: «Юрій (давньослов. *Юргі*) старшого сина свого Ростислава посадив у Переяславі, Андрія у Вишгороді, Борислава у Білгороді, а Гліба у Каневі...» [14, с. 384]; Корсунь, 1169 р.: «... а інші пішли по другій стороні Дніпра до Києва і стали біля Корсуня» [13, с. 357]; Чорнобиль, 1193 р.: «Ростислав Рюрикович полюбив промови їх, здумав з ними і поїхав з ловів від Чорнобиля до Торчевська» [14, с. 667]; Збараж, 1211 р.: «...Лесько, не змігши взяти Галича, пішов воювати біля Теревовлі і біля Моклекава і Збаража» [14, с. 730]; Кременець, 1226 р.: «... і прийшов до Кременця і бився під Кременцем і багато угрів побили й поранили» [14, с. 749] тощо. Як видно, більшість наведених історичних фактів, де вперше згадуються назви давніх українських міст, пов'язані не з їх господарством, а з князівськими справами (битвами, угодами, династичними спорами, усобицями тощо), що ще раз підтверджує князівський замовний характер літописів. Звісно, перші літописні згадки про вказані вище міста не мають стосуються фактичного часу заснування цих міських поселень, які виникали раніше з різних економічних, політичних і соціальних причин. Походження кожного зі стародавніх вітчизняних міст – це його особиста драматична історія. Спільною рисою з Європою було зростання сільськогосподарського виробництва та чисельності сільського населення, а особливістю тільки східнослов'янських земель були перманентні військові напади кочових народів, від яких можна було захиститися переважно за міськими укріпленнями. Середньовічні східнослов'янські міста виникали на місці стародавніх родоплемінних міських центрів унаслідок їх розширення (Київ, Чернігів, Іскоростень), але далеко не всіх; навколо фортець – князівських городищ (Юр'єв, Корсунь); у місцях перехрещення торгових шляхів і переправ як ремісничо-торговельних осередків, які вже самі піклувалися про свою оборону та призивали для свого захисту князівські дружини (Новгород, Псков). Деякі науковці пов'язують виникнення міст із розвитком класових феодальних відносин; так, М. Брайчевський зазначає, що виникнення міст – центрів ремесла й торгівлі – процес, який починається ще в антський час, коли ремесло відокремлюється від землеробства, створюється внутрішній ринок, далі – з формуванням класового суспільства й появою міст-замків ремісничого й торгового населення, пов'язане у своїй господарській діяльності з найбільш легко відчужуваною формою власності, починало зосереджуватися біля стін фортець, що забезпечували йому захист у разі ворожої навали [15, с. 33]. На підтвердження вищевказаного ми підтримуємо висновок П. Гураля, який, конкретно порівнюючи два типи міських поселень, указує, що в кінці X – на початку XI ст. на зміну племінному центру Волині прийшов Володимир – майбутнє столичне місто Волинської землі, яке об'єднало навколо себе значну за розмірами територію, тобто перше місто було породжене родоплемінною епохою,

друге було наслідком утвердження територіальних зв'язків, що витісняли зв'язки родинні [16, с. 59].

Із прискоренням економічного розвитку та зростання кількості населення міст формується особлива міська громада, зі своїми правами на основі місцевого звичаєвого права та своїми соціальними інтересами, децю відмінними від князівських. Саме літописи XI–XV ст. мають описи особливостей функціонування міських громад, які літописці прозивали «Люди» [14, с. 180], «Горожани» [13, с. 268], членів міських громад іменували за назвою міст («Кияне» [14, с. 349], «Новгородці» [14, с. 301], «Галичани» [14, с. 665], «Муроми» [14, с. 230], «Володимирці» [14, с. 600], «Смолняни» [13, с. 404], «Черніговці» [13, с. 306], «Полчани» [14, с. 496], «Лучани» [13, с. 205], «Путівлечі» [14, с. 333], «Переяславці» [13, с. 231] тощо). Загально визнано, що реалізували свої інтереси міські громади вітчизняних східнослов'янських міст через особливий колективний орган – віче, яке прийнято вважати за народні збори для вирішення суспільних питань [1, с. 153]. Перші літописні відомості про віче як народні збори міст трапляються з кінця X ст. Так, під 997 роком в Іпатіївському літопису записано, що громада м. Білгорода збиралася для вирішення питання про оборону міста від печенігів: «...і сотворили віче в граді і рішали чи хочем померти від голоду бо від князя допомоги немає» [14, с. 112]. Друге повідомлення про віче маємо під 1068 р., коли київська громада готувалася до відбиття нападу половців: «... сотворивши віче на торговищі та рішали...» [14, с. 161]. Третій опис віча зафіксований у Лаврентіївському літопису під 1097 р. і пов'язаний із подією, коли володимирська міська громада розглядала пропозицію послів від князів Володара та Василька про видачу містом його ворогів: «...горожани про це почувши зізвали віче і вирішили Давидових мужів видати, щоб не битися за них...» [13, с. 268]. Надалі за роками віче як термін у всіх літописних зводах трапляється хоча й не часто, але періодично. Ми погоджуємося з висновком В. Сергєєвич про те, що відсутність прямого свідчення літопису про вічові збори у відомому місті й у відомий час при вказаній уже неповноті джерел такого роду ніяк не може слугувати доказом існування в цьому місті іншого порядку речей [17, с. 19]. На наш погляд, літописці вважали вічові збори за відоме та загальнозрозуміле явище, тому, коли писали про рішення міської громади, вважали це за функцію віче без застосування самої його назви.

Конструкція вічової організації вимальовується в літописах не з одного якогось прикладу, а з багатьох описів. Згідно з літописними зводами, за правом осілості у вічових зборах мали право брати участь: по-перше, усі особисто вільні дорослі за віком працездатні чоловіки як мешканці міста; по-друге, домогосподарі навколишньої міської волості; по-третє, служиві люди приміських оборонних фортець. Народні збори могли бути суто міськими чи загальними за участю мешканців волостей. Наприклад, літописець під 1187 р. указує, кого закликав князь Ярослав

Володимирович на збори до м. Галича, щоб оголосити свій заповіт: «...і зізвав мужів своїх і всю галицьку землю позвав і збори всі і монастирі і жебраків і сильних і негідних» [14, с. 656]. Не брали участі на віче дорослі сини, що проживали разом із батьками, які приймали рішення за них. Так, за Іпатіївським літописом 1147 р., кияни, вислухавши посла князя Ізяслава на віче з пропозицією про військовий похід, заявили так: «Ідемо за тобою з дітьми як ти хочеш» [14, с. 349]. Відомості про участь удів-господарок у літописах немає, швидше за все, на зборах їх представляли родичі померлого чоловіка. За становим положенням окремих верств населення віче було органом міських верхів (купців, власників майстерень і промислів, лихварів тощо) і міських низів (ремісників, роздрібних торговців, селян-городників, що проживали в межах міста, тощо). Щодо кількісного складу народних зборів, то це залежало від загальної чисельності всього населення міст, яке коливалося від 50 тисяч (Київ, Новгород) до 1000 жителів (Берестя, Путівль, Кременець, Канів тощо), тобто складалося від декількох тисяч до кількох сотень громадян. Брати участь у народних зборах було правом, а не обов'язком мешканців міст, адже на віче вони насамперед відстоювали свої особисті інтереси у вирішенні доленосних питань, які стосувалися всієї міської громади. Саме в цьому проявлявся тогочасний природний демократизм вічових зборів, який імпонував літописцям і був зафіксований у літописних зводах.

Віче проходило, як правило, біля міських княжих дитинців, на торгових площах і соборних дворах, у подвір'ї митрополита чи владики тощо. У Києві літописи згадують чотири місця вічових зборів: на Торговищі, на дворі Софійського храму, на Ярославовому дворі та біля Турової божниці [17, с. 59]. Ініціаторами скликання віче здебільшого могли бути князі, церковники, тисяцькі міст, представники міських верхів. Учасники народних зборів розташовувалися під час вирішення питань як сидячи, так і стоячи чи верхи, зі зброєю чи без неї. Так, віче 1147 р. у Києві, скликане митрополитом Климом і тисяцьким Лазарем, почалося так: «Кияни всі зійшлися від мала до велика до святої Софії на двір і встали на віче перед послом Ізяслава...» [14, с. 348]. Право брати участь в обговоренні мали всі присутні (церковники, світська знать, дружинники), але за остаточне рішення голосували тільки громадяни міста, що також було обов'язковим для всіх передмість. Саме це записав літописець під 1176 р.: «Новгородці спочатку і Кияни і Полочани і всі волості як додому на віче сходяться. Про що старші вирішають на те пригороди стануть» [13, с. 377]. Тут якраз під «старшими» літописець має на увазі міську громаду старшого міста. У літописах немає згадок про періодичність проведення вічових зборів і час їх тривалості, адже вони збиралися, як правило, за крайньою необхідністю й проходили безперервно до вирішення питань по суті.

Літописи зберігають відомості, що рішення на вічових зборах приймалися одногосно, але іноді після запеклих спорів, які переходили в бійки, щоб

переконати один одного у своїй правоті та прийти до єдиного рішення, тобто до єдності. Пояснюючи поняття тогочасної вічової єдності, В. Сергєєвич зазначає, що єдність була найулюбленішою формою вічових порядків, під якою повинна розумітися не стільки буквальна згода всіх без винятку, скільки згода такої переважної більшості, яка була достатньо сильною, щоб привести своє рішення до виконання без активної протидії з боку меншості [17, с. 55]. У літописах також є згадки про таємні народні збори, за ініціативою самої громади. Наприклад, у 1169 р. літописець, указавши, що новгородці незадоволені правлінням князя, записав так: «...почали віча діяти в тайні по дворам на князя свого Святослава Ярославича. І прийшли на Городище приятелі його оповідати: «Князю, діють люди віче в ночі і хочуть тебе схопити...» [14, с. 537]. Ми вважаємо, що ухилення від вирішення життєво важливих питань засуджувалося народною мораллю та міським звичаєвим правом, тому відсоток присутніх на вічових зборах повинен був бути високим. У Русі не існувало єдиного порядку проведення вічових зборів. Кожне з давніх вітчизняних міст мало свої, у дечому відмінні, атрибути міського самоврядування, які формувалися на основі місцевих традицій. Сама організація діяльності міського самоврядування взагалі та його вічового органу регулювалася насамперед загальними нормами звичаєвого права тих чи інших земель, де воно поставало, маючи при цьому свої міські риси.

У містах Русі кінця IX – початку XIV століть компетенція міського самоврядування, тобто сукупність повноважень, прав і обов'язків народних зборів, була різноманітною, вона включала в себе вирішення завдань і проблем у господарській, соціально-політичній і судовій сферах і визначалася насамперед нормами звичаєвого права. З усіх літописних текстів видно, що головними господарськими задачами міської громади було підтримання ремісничого виробництва й організація торгівлі в містах. Потрібно відзначити, що особливо в XI–XIII ст. давньоруське ремесло досягло високого ступеня спеціалізації: тоді вже було відомо понад 60 виробничих спеціальностей. Серед поширених груп ремісників були ковалі, ювеліри, гончарі, шевці, кравці, бондарі, кожум'яки, стельмахи, теслярі тощо [18, с. 65]. Так, у Києві вироблялися всі види виробів із заліза й сталі, список яких включав 150 найменувань [19, с. 91]. Недарма ще в давнину поляни, княжим центром яких було м. Київ, платили данину хозарам мечами [5, с. 10]. Крім того, М. Тихомиров вважає, що у великих містах Русі вже могли бути зачатки ремісничих об'єднань [12, с. 128], які могли впливати на самоврядування. Київ як столичне місто був також одним із найбільших центрів внутрішньої торгівлі, де на початку XI ст. було декілька торговельних місць. Хроніст Титмар Мерзебурзький говорить про вісім торговищ, а давні літописи – про два – «Бабин торжок» у «місті Володимира» та «Торговище» на Подолі [19, с. 99]. До початку XII ст. Київ був також головним центром транзитної торгівлі між Заходом і Сходом. Про широкий розвиток міжнародної тор-

гівлі в Києві свідчить той факт, що в місті існували спеціальні слободи й квартали, заселені іноземними купцями. Так, згідно з «Повістю минулох років», урочище Угорське, очевидно, являло собою слободу, заселену угорськими купцями [18, с. 65]. Великий вплив на міське самоврядування мали в Новгороді, Пскові, Смоленську, Полоцьку та Києві купці-гості, які самі із цих міст відправлялися в зарубіжні європейські країни для ведення торгівлі, де одночасно знайомилися з місцевими самоврядними організаціями. Важливим для міських порядків було також і те, що ремісники та купецтво починало у великих містах контролювати податки та правила торгівлі. Так, уже в Новгороді XII ст. поряд із єпископом контроль над мірами (ваги, довжини) переходить у руки купецького об'єднання та соцьких як представників ремісників [12, с. 113]. Саме ремісники й торгові люди як найбільш зацікавлені в упорядкуванні господарських відносин у місті були тією рушійною силою в міському самоврядуванні, від якої залежало прийняття того чи іншого рішення на віче.

Літописні зводи X–XI століть указують на те, що належне відправлення правосуддя було одним із важливих повноважень народних зборів міст. Як зазначає Я. Падох, раніше вічовий суд вирішував усілякі справи (політичні, кримінальні й цивільні), але згодом став обмежуватися тільки тими, що мали особливо важливе значення, насамперед звинувачення проти князів і членів їх родин, проти посадників і інших державних урядовців [20, с. 12]. Головували в розгляді судових справ на віче вибрані особи, народні збори також могли делегувати свої судові повноваження князеві. Є опис одного із судових розглядів на віче в Києві в «Літопису руському» під 1146 р.: «І почали кияни складати вину на тивуна на Всеволодового, на Ратшу, і на другого тивуна, вишгородського, на Тудора, кажучи: Ратша нам погубив Київ, а Тудор – Вишгород. Тож нині, княже Святославе, цілуй нам хреста [сам] і за брата свого. Якщо кому [з] нас буде обіда, то ти суди» [12, с. 199]. Крім того, деякі науковці вказують, що як вища влада волості віче давало громадянам захист у надзвичайних випадках, коли звичайні суди не могли вирішити питання [17, с. 84]. Згідно з літописами, найчастіше віче розглядали кримінальні справи про злочини проти вітчизни та громади, а до найтяжчих покарань належало вигнання з міської громади.

За літописними описами вбачається, що до основних соціально-політичних повноважень належали ті, які були пов'язані з військовою справою та встановленням взаємовідносин із княжою владою. Потрібно зазначити, що тогочасні функції міського самоврядування Києва та старших міст у соціально-політичній сфері були набагато ширшими, ніж сучасні, і перепліталися з державно-виконавчими. Вічові народні збори як органи прямого народовладдя, якщо була необхідність, самі брали на себе повноваження з управління містом. Так, згідно з Радзівілівським літописом, у 1140 р., коли запрошені князі відмовилися правити в Новгороді, місто управлялося самою громадою разом із єпископом: «А новгородці

держали зиму і літо з єпископом». І тільки через рік, у 1141 р., знову почали запрошувати князів до себе в місто на княжіння [21, с. 111]. Часто в літописах трапляються описи того, яку важливу роль відігравали міські громади та їх народні збори у вирішенні питань, пов'язаних із війною й миром. Так, громада сама могла бути ініціатором початку військових дій, як це було в 1068 р. у Києві: «Коли ж Ізяслав із Всеволодом прийшли до Києва, а Святослав до Чернігова, то люди київські прибігли до Києва, і вчинили віче на торговищі, і сказали, пославши [послів] до князя: «Ось половці розсипалися по землі. Дай нам, княже, оружжя і коней, і ми ще поб'ємося з ними» [12, с. 105]. Або навпаки, приймати рішення про припинення бойових дій, як у Звенигороді в 1146 р.: «А на другий день учинили віче звенигородці хотючи здатися» [12, с. 198]. Особливим видом вимушених функцій міського самоврядування у військовий час була виплата данини, контрибуцій і відшкодувань супротивникам, які, за рішенням віча, повинна була зібрати міська громада. Наприклад, у багатьох літописах під 945 роком детально розписано, як громада м. Іскоростеня намагалася виплатити данину княгині Ользі за вбивство її чоловіка: «Чого ти хочеш од нас? Ми раді дати і медом і хутром» [12, с. 34]. Другим важливим повноваженням міського самоврядування було налагодження нормальних державницьких взаємовідношень із князями, як у «стольному гроді Києві» з великим князем київським, так і в старших і молодших містах із місцевими князями. Літописи насичені відомостями то про запрошення князів на княжіння, то різними претензіями стосовно їх правління, то яскравими повідомленнями про вигнання князів із міст. Класичним прикладом може бути описана подія від 1185 р., коли новгородська міська громада одного князя позбавила влади, а іншому надала її: «А в тому ж році вигнали новгородці Ярослава Володимировича, а Мстислава Давидовича взяли до себе княжити до Новгороду: як було за їхнім звичаєм» [21, с. 152]. Подія, записана під 1197 р., показує, до яких ультиматумів князю вдавалося віче в м. Володимирі: «Городяни ж, почувши це, задзвонили віче. І сказали люди Данилу на вічі: Видай мужів сих. Ми не б'ємося за них, Бо за тебе ми можемо битися, а за сих – не б'ємося. А як ні, то ми одчинимо ворота города, і ти сам промишляй про себе» [12, с. 152]. Але все ж таки в літописах є безліч

оповідей про доброзичливі відносини між міськими громадами й князями та їх воєводами, тисяцькими, дружинниками тощо, оскільки одні одних іноді дуже потребували. Деякі вчені вважають, що межа компетенції віче збігається з межею функцій князя й боярської ради, тому акти обрання в низці випадків князя на вічах, який ставав виборним монархом, і ухвалення договору із цим князем (тобто так званий ряд) являли собою перший зразок державної конституції [22, с. 639]. Із літописних подій видно, що влада віче конкурувала з великокняжою владою. При авторитетному й діяльному князеві народні збори майже не збиралися, але як тільки князь утрачав довіру міської громади, особливо в кризових ситуаціях, віче брало державницьку владу в свої руки та починало грати головну роль у політиці.

Традиції вітчизняного літописання не закінчуються з розпадом Русі як державного об'єднання, а продовжуються вже в Литовсько-Руській державі, до складу якої входила більшість тогочасних українських земель і міст. Прикладом цьому є тексти Супрасльського літопису, «Літопису Авраамки», «Літопису Панцирного і Аверки» тощо, де також є описи міського самоврядування українських міст другої половини XV–XVI століть, але вже за магдебурзьким зразком.

Ураховуючи вищезазначене, ми маємо можливість дійти таких **висновків**: по-перше, князівські літописи XI–XV століть як джерела пізнання місцевого самоврядування важливі з історико-правового погляду тим, що дають уявлення про особливості правового регулювання суспільних відносин у стародавніх вітчизняних містах Руської землі; по-друге, літописні зводи відзначають демократичну побудову колективного органу міського самоврядування (віче) як народних зборів мешканців міста; по-третє, згідно із зазначеним у літописах періодом історії Русі (кінець IX – перша половина XIV століть) до компетенції вічового самоврядного органу міст належало забезпечення торгово-ремісничого господарювання, організація захисту від зовнішніх ворогів, здійснення правосуддя, визначення правовідносин із князівською владою. Необхідно зазначити, що наукові історико-правові роботи з історії місцевого самоврядування Русі в майбутньому слід продовжувати, значно розширюючи як вітчизняну, так і зарубіжну джерельну базу дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів. За загальною редакцією В. Дубічинського. Х.: ВД «Школа», 2006. 1008 с.
2. Дейвіс Н. Європа: Історія. Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. 1464 с.
3. Калакура Я., Войцехівська І., Павленко С. Історичне джерелознавство. К.: Либідь, 2002. 488 с.
4. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) в 43 томах. URL: <https://cont.ws/@id394061523/426687>.
5. Літопис руський. Пер. з давньоруської Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. К.: Вид-во «Дніпро», 1989. 592 с.
6. Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла – Мі. Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Видавництво «Наукова думка», 2009. 790 с.
7. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політика. Право. К.: Видавництво «Українознавство», 1996. 257 с.
8. Шахматов А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1938. 372 с.
9. Шахматов А. Повесть временных лет. Том I. Вводная часть. Текст. Примечания. Издание императорской Археологической комиссии. Петроград: Типография А.В. Орлова, 1916. 403 с.

10. Шахматов А. Повесть временных лет и ее источники. Труды Отдела древнерусской литературы Института литературы. Ред. А. Орлов. М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1940. Т. 4. С. 9–150.
11. Попко В. Порівняльне муніципальне право: навчальний посібник. К.: ВЦП «Київський університет», 2016. 351 с.
12. Тихомиров М. Древнерусские города. М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. 477 с.
13. Полное собрание русских летописей. Том первый. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. М.: Издательство восточной литературы, 1962. 580 с.
14. Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. М.: Издательство восточной литературы, 1962. 938 с.
15. Брайчевский М. К происхождению древнерусских городов (города Среднего Приднепровья, Приднестровья и Побужья в VIII–IX вв. н. э. по полевым данным последних лет). Краткие сообщения института истории материальной культуры. 1951. Вып. XLI. С. 32–33.
16. Гураль П. Міські та волосні громади – активні учасники політичного життя Київської Русі. Вісник Львівського університету. Серія юридична, 2011. Вип. 52. С. 56–63.
17. Сергеевич В. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. М.: Типография А.М. Мамонтова, 1867. 414 с.
18. Історія Києва: у двох томах. Том 1. Гол. ред. О. Касименко. К.: Видавництво АН Української РСР, 1960. 804 с.
19. История Киева: в 3 т., 4 кн. Т. 1: Древний и средневековый Киев. Гл. ред. Ю. Кондуфор. К.: «Наукова думка», 1982. 408 с.
20. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1990. 125 с.
21. Полное собрание русских летописей. Том тридцать восьмой. Радзивилловская летопись. Л.: «Наука». Ленинградское отделение, 1989. 178 с.
22. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Репринтне відтворення видання 1949 року. Під гол. ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. К.: «Віпол», 1994. 1230 с.